

УДК 343.226

DOI <https://doi.org/10.32837/npnuola.v24i0.642>*Г. М. Собко*

АГРЕСІЯ ЯК МЕХАНІЗМ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Постановка проблеми. Насильство в сучасному світі стає традиційним і популярним методом вирішення всіх політичних, міжнародних і навіть міжрелігійних конфліктів. Прикладів цьому в світовій практиці настільки багато і вони настільки відомі, що немає необхідності їх тут перераховувати і описувати. У світі лютує терор. Відродилася мода на захоплення заручників і викрадення людей. Створюється враження, що світова культура відкатується назад до середньовіччя. Разом з тим посилюється пияцтво і наркоманія, що своєю чергою пов'язано зі збільшенням побутових вбивств, розбоїв, рекету. Перерозподіл власності і влади в країні породив замовні вбивства і корупцію в її сучасному оновленому варіанті здринницького характеру. «Насильство дуже часто виникає під час вирішення внутрішніх конфліктів у різних суспільствах, причому настільки часто, що ми маємо право себе запитати, а чи не є воно невіддільною частиною соціального життя», – пише французький професор Норбер Рулан [2, с. 134].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Агресія, на думку деяких авторів, може бути викликана наявністю соціальної провокації. Наприклад, доведено, що демонстрація насильства у ЗМІ не лише посилює агресивність глядача, а й притупляє його почуття, примушуючи сприймати насильство як належне для суспільства явище [3, с. 418].

Берон Р. та Річардсон Д. у своїй монографії «Агресія», підсумовуючи медичні дослідження агресивності та вплив на неї тестостерону, дійшли висновку, що характер взаємозв'язку між рівнем гормонів та агресивністю лишається нез'ясованим. Не дивлячись на те, що рівень тестостерону може відігравати певну роль у формуванні агресивної поведінки, набагато важливішу роль можуть відігравати інші фактори. Тестостерон може прямо впливати на характеристики, які потім можуть призвести або не призвести до агресивної поведінки. Є достатня кількість фактів, які свідчать про те, що посилення агресивності може призвести до підвищення рівня тестостерону, так само як і підвищення тестостерону призводить до посилення агресивності. Вони вважають, що гормони не діють незалежно від соціального контексту, який значно впливає на прояви агресивності, отже, гормони, для того щоб вплинути на ступінь агресії, повинні взаємодіяти з соціальними факторами [5, с. 227–254].

Метою статті є дослідження механізмів насильницької злочинної поведінки. У цій статті не ставиться за мету дослідити всі аспекти і форми насильства, оскільки це соціальне явище багатогранне і має не тільки соціальний характер. Практика свідчить також про існування чисто природного звіриного інстинкту, що проривається крізь соціальні якості особистості, що виражається в незрозумілій жорстокості і нічим не спровокованій злобі.

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, природну агресію, войовничість, притаманні людині у виді певних інстинктів, слід відмежовувати від насильства. Ці інстинкти, як і протилежні їм інстинкти остраху, можуть відігравати свою роль і навіть використовуватись під час застосування насильства.

Проте агресивність мала важливе значення для виживання людини. Як вважає більшість сучасних психологів, агресивність є частиною нашого еволюційного спадку: деякі ситуативні мотиви агресії мають фізіологічне походження. Зокрема, в головному мозку є особлива ділянка – мигдалеподібне тіло – яка відповідає за агресивну поведінку. До того ж загальновідомо, що на прояви агресії впливають певні хімічні речовини, наприклад, гормони та алкоголь, а також біль. Американські вчені виявили, що рівень тестостерону в засуджених за жорстокі злочини значно вищий, ніж у людей, що відбувають покарання за злочини, не пов'язані з насильством [3, с. 395–397]. Однак, на нашу думку, пояснення жорстокості лише підвищенням рівнем відповідних гормонів є однобічним, тому що не бере до уваги інших факторів формування жорстокості.

Безспірним є і той факт, що у людей розвинувся механізм контролю своїх агресивних проявів, здатність до змін та пристосування. Врешті-решт, поведінка людей залежить від взаємодії біологічних чинників – природжених та набутих стримуючих реакцій та характеру конкретної соціальної ситуації. Серед соціальних причин агресії Е. Аронсон основною вважає фрустрацію, яка виникає, коли людині заважають досягти довгоочікуваної мети чи отримати задоволення [3, с. 396]. Такою метою може бути майно, насильницький перерозподіл якого викликав, на думку деяких вчених, виникнення держави [4, с. 24].

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що «специфічні особливості агресивності у людини є наслідком специфічних для людини умов життя, тобто наслідком особливостей того соціального середовища, яке вона в процесі свого історичного розвитку для себе створила. За такого розуміння проблема причин агресивності перетворюється на проблему дослідження тих соціальних причин, які агресивність породжують» [6, с. 55]. Відповідно, «насильство на відміну від поняття «агресія» має «соціальний аспект». Отже, насильство є явищем більше соціальним, ніж біологічним, хоча воно породжене природною агресивністю людини, що була важливим фактором для виживання людства як елементу живої природи.

Перетворення тваринної агресії, метою якої є їжа, на соціальне явище Я.І. Гілінський пов'язує з механізмом адаптації. Адаптація людини як біологічної істоти дорозвинулася до надаптації соціального організму – суспільства. Надаптація суспільної людини відбувається шляхом

активної силової зміни середовища, й біологічна боротьба за існування переростає в соціальну «надборотьбу за краще існування», метою якого стає майно. Таким чином, агресивність, що «підпорядкована» біологічним закономірностям, являє собою форму соціального насильства, що зумовлене законами соціального розвитку [7, с. 176–177].

На нашу думку, у процесі формування особи, що вчинює насильницький злочин, важливу роль відіграє агресія. Агресія – (aggression лат. – напад) форма антисуспільної поведінки, яка характеризує психічний стан індивідуума, групи людей та соціальних спільнот, що виражається у руйнівних діях, які наносять майнову, фізичну чи психічну шкоду оточуючим людям та соціальним цінностям. Супроводжується гнівом, ворожістю, ненавистю, деструктивною поведінкою [8, с. 11].

Стійка налаштованість на агресивну поведінку може бути основною рисою характеру особистості та зумовлювати вчинення насильницьких злочинів. Тому, на нашу думку, агресія відіграє значну роль у механізмі насильницького злочину, а отже, слід приділити певну увагу цьому явищу в контексті нашої статті.

Вчені, які вивчали цю проблему, вказують на те, що поняття агресивної поведінки є більш широким, ніж поняття насильства в його кримінально-правовому значенні. Так, С.М. Енікополов розрізняє сім видів агресивної поведінки:

- 1) фізичне насильство;
- 2) непряма агресія (плітки, образливі зауваження тощо);
- 3) дратівливість у спілкуванні;
- 4) негативізм;
- 5) нанесення образи, зневага;
- 6) вияв необґрунтованої підозрливості;
- 7) вербальна агресія (погрози, лайка, прокльони й ін.) [9, с. 171].

Р. Берон та Д. Річардсон наводять іншу класифікацію агресії, засновану на трьох парах протиставлення: фізична й вербальна (словесна), активна й пасивна, пряма й непряма. Фізична агресія – це насильство й руйнація; вербальна – заподіяння шкоди потерпілому словом; активна означає дії, а пасивна – бездіяльність агресора; пряма здійснюється відкрито, явно, а непряма – підступно, за спиною потерпілого [9, с. 171].

Питання класифікаційних критеріїв агресивності свого часу досліджував вчений Л. Берковіц, який об'єднав наявні класифікації.

Так, аналізуючи класифікацію Е. Басса, Л. Берковіц відзначив, що вона являє собою типологізацію людської агресії, засновану на мотивації агресора:

Таблиця 1

	Активна пряма	Непряма	Пасивна пряма	Непряма
Фізична	нанесення удару	каверза, підступ	створення перешкод, перешкоди	відмова виконувати доручення
Вербальна	образа жертви	злісна плітка	небажання (відмова) розмовляти	небажання погоджуватися, усне або письмове

Не менш цікавою є й типологія, запропонована Р. Фешбахом. На його думку, є лише два типи агресії – ворожа (експресивна) та інструментальна. Ворожа агресія породжується гнівом, а її мета – змусити жертву страждати. Інструментальна агресія спричинена конкуренцією або бажанням отримати певний статус чи об'єкт, яким володіє інший, метою при цьому є заволодіння цінними об'єктами [10, с. 153].

Розглядаючи питання про першоджерело агресивної поведінки та детермінанти цього явища, А.Ф. Зелінський у своїй монографії «Кримінальна психологія» наводить лише три теорії, що, на його думку, заслуговують найбільшої уваги:

- фрейдистська та неофрейдистська;
- теорія фрустрації;
- теорія відчуження [9, с. 174].

Перша пов'язана з уявленнями про вроджену агресивність людей. Неусвідомлюване ядро особистості («Воно») спонукає людину до двох протилежних потягів – до насолоди (ерос) та до руйнації і смерті (танатос). Рациональному початку («Я»), моральності й правосвідомості («Зверх-Я») не завжди вдається підкорити собі деструктивні потяги. «Перевиховати» агресивність у людини неможливо, її варто направити на соціально прийнятні прояви – у спорті, військовій справі, творчості тощо [1, с. 45].

Фрустраційна теорія або гіпотеза «фрустрація-агресія» (за термінологією Л. Берковіца) виходить із того, що агресивні вчинки людини зумовлені станом фрустрації, що виникає внаслідок непереборних перешкод на шляху до здійснення її планів і бажань [9, с. 175].

Вона є безпосередньою причиною нападу на джерело фрустрації, а іноді й на об'єкти, які до появи фрустрації не причетні. В останньому варіанті виникає інструментальна агресія, психологічним механізмом якої виступає зміщення насильства (наприклад, вбивство заручників терористами, коли вони переконалися, що їхні вимоги не виконуються) [10, с. 155–157].

Теорія відчуження полягає в тому, що засади агресивної поведінки формуються ще у ранньому дитинстві: діти не отримують необхідну їм увагу, яку вони потребують від батьків. У зв'язку із цим діти почуваються відстороненими, винними, не відчують любові батьків. Через це – постійні переживання почуття провини й страху. Виникає психологічне відчуження, що згодом перетворюється на відчуження соціальне, яке супроводжується постійним почуттям провини. На цьому психологічному підґрунті виникає стійка установка на агресивну поведінку вбивці, гвалтівника, хулігана [9, с. 175]. Цим самим вони намагаються привернути хоч якусь увагу.

Природну агресивність людей досліджують і прихильники нейрофізіологічної концепції. У мозку агресивно налаштованих людей утворюються особливі групи нейронів, які впливають на поведінку, стимулюючи агресивну реакцію на подразник. На думку прихильників цієї теорії, єдиний реальний шлях до захисту від агресії – це психофізіологічний й електрохімічний контроль [11, с. 98].

Однак, на нашу думку, жодна з наведених вище теорій самостійно не може бути застосована для пояснення агресивної поведінки у людей. Крім

того, є й інші теорії, що пояснюють походження агресії. Так, Д. Зільман запропонував теорію переносу збудження, що пояснює процес генералізації фізіологічного порушення з однієї ситуації на іншу. Ця концепція ґрунтується на тому припущенні, що фізіологічне порушення, хоч чим би воно було виражене, не зникає моментально, а вгасає лише поступово. Перенесення збудження з однієї ситуації на іншу уявляється найбільш імовірним, коли індивід не усвідомлює, що в нього зберігається деяке збудження від попередньої ситуації й нової ситуації, не пов'язаної з першою [10, с. 157].

Крім вказаних вище теорій та гіпотез, К. Бартол у своїй монографії розглядає й інші пояснення людської агресивності: соціальне вивчення, когнітивні моделі агресії, етологічний підхід, а також пояснення за допомогою факторів оточуючого середовища, впливу мас-медіа тощо [11, с. 158–167].

Теорія соціального вивчення полягає у тому, що агресія походить від засвоєння форм та моделей агресивної поведінки в процесі соціалізації. Так, вирізняють три основні типи її моделей – члени родини, члени субкультури та символічні моделі, що поширюються за допомогою мас-медіа. Теорія соціального виучування передбачає, що результати агресивної поведінки засвоюються через спостереження агресивних моделей або на основі прямого досвіду, потім агресивні дії поступово удосконалюються та закріплюються. Таким чином, люди можуть опанувати моделі агресивної поведінки, але рідко їх застосовувати, якщо вони не мають функціональної цінності або не заохочуються авторитетними особами з їх соціального оточення [1, с. 158–159].

Висновки. Підводячи підсумок, можна сказати, що агресія є базовим елементом механізму насильницьких злочинів, причому агресія може бути як провокацією з боку жертви, так і відповіддю на некритичні дії потерпілого. Вирішальним у механізмі насильницької поведінки є наявність у нападника комплексу сваволі й ілюзій та рівень його соціальної культури, оскільки вони є визначальними ознаками, що реагують на зовнішні подразники. Лише від рівня самодисципліни та культури залежить, як проявиться комплекс сваволі й ілюзій і якою буде реакція на події, що відбуваються в суспільстві взагалі та з кожною людиною зокрема.

Література

1. Дубинин Н. П. Генетика, поведение, ответственность. О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. Москва : Политиздат, 1982. 304 с.
2. Норбер Р. Юридична антропологія. Вид-во Норма. Москва, 1999. С. 155.
3. Аронсон Э. Психологические законы поведения человека в социуме. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2002. 557 с. (Психологическая энциклопедия).
4. Маркс К. Сочинение: в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд. Москва : Прогресс , 1988. Т. 23. 808 с.
5. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / Конрад Лоренц ; пер. с нем. Г. Ф.Швейника. Санкт-Петербург : Амфора, 2001. 345 с. (Эврика)
6. Бассин Ф.В. Тяжкое бремя легких аналогий. Диалоги: полемические статьи о возможных последствиях развития современной науки. Москва : Политическая литература. 1979. С. 52–59.
7. Гилинский Я. И. Криминология : курс лекций. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 377 с.
8. Кальман А.Г. Понятийный аппарат современной криминологии (терминологический словарь; под общ. ред. В. В. Голины. Харьков : Гимназия, 2005. 272 с.

9. Зелінський А. Ф. Кримінальна психологія. Київ : Юринком Інтер, 1999. 237 с.
10. Бартол К. Психологія кримінального поведіння. Санкт-Петербург : Прайм-Евронік, 2004. 352 с.
11. Дельдаго Х. Мозг и сознание. Москва : Мир, 1971. 264 с.

А н о т а ц і я

Собко Г. М. Агресія як механізм насильницької злочинної поведінки. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженням механізмів насильницької злочинної поведінки. Стійка налятованість на агресивну поведінку може бути основною рисою характеру особистості та зумовлювати вчинення насильницьких злочинів. Тому, на нашу думку, агресія відіграє значну роль у механізмі насильницького злочину, а отже, слід приділити певну увагу цьому явищу в контексті цієї статті. Природну агресію, воячність, притаманні людині у виді певних інстинктів, слід відмежовувати від насильства. Ці інстинкти, як і протилежні їм інстинкти остраху, можуть відігравати свою роль і навіть використовуватись під час застосування насильства.

Проте агресивність мала важливе значення для виживання людини. Як вважає більшість сучасних психологів, агресивність є частиною нашого еволюційного спадку: деякі ситуативні мотиви агресії мають фізіологічне походження. Теорія соціального вивчення полягає у тому, що агресія походить від засвоєння форм та моделей агресивної поведінки в процесі соціалізації. Так, вирізняють три основні типи її моделей – члени родини, члени субкультури та символічні моделі, що поширюються за допомогою мас-медіа.

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що «специфічні особливості агресивності у людини є наслідком специфічних для людини умов життя, тобто наслідком особливостей того соціального середовища, яке вона в процесі свого історичного розвитку для себе створила. Агресія є базовим елементом механізму насильницьких злочинів, причому агресія може бути як провокацією з боку жертви, так і відповіддю на некритичні дії потерпілого. Вирішальним у механізмі насильницької поведінки є наявність у нападника комплексу сваволі й ілюзій та рівень його соціальної культури, оскільки вони є визначальними ознаками, що реагують на зовнішні подразники. Лише від рівня самодисципліни та культури залежить, як проявиться комплекс сваволі й ілюзій і якою буде реакція на події, що відбуваються в суспільстві взагалі та з кожною людиною зокрема.

Ключові слова: насильство, агресія, фрустрація, злочинність, соціум.

S u m m a r y

Sobko H. M. Aggression as a mechanism of violent criminal behavior. – Article.

The article is devoted to the investigation of mechanisms of violent criminal behavior. A persistent attitude towards aggressive behavior can be a basic feature of a person's character and can lead to the commission of violent crimes. Therefore, in our view, aggression plays a significant role in the mechanism of violent crime, and therefore, some attention should be paid to this phenomenon in the context of this article. Natural aggression, militancy, inherent in man in the form of certain instincts, must be distinguished from violence. These instincts, as well as the opposite instincts of fear, can play a role and can even be used in violence.

However, aggression was important for human survival. According to most modern psychologists, aggression is part of our evolutionary heritage: some situational motives for aggression have a physiological origin. The theory of social study is that aggression comes from the assimilation of forms and patterns of aggressive behavior in the process of socialization. Thus, there are three main types of her models – family members, members of the subculture, and symbolic models distributed through the media.

Summarizing the above, it can be noted that specific features of aggression in humans are a consequence of human-specific living conditions, that is, a consequence of the features of the social environment, which in the course of its historical development for itself. Aggression is a basic element of a violent crime mechanism, and aggression can be both a provocation on the part of the victim and a response to the victim's non-critical actions. Crucial in the mechanism of violent behavior is the presence of an attacker of a complex of arbitrariness and illusions and the level of his social culture, as they are the defining features that respond to external stimuli. It is only on the level of self-discipline and culture that depends on how the complex of arbitrariness and illusions will manifest and what will be the reaction to the events that take place in society in general and with each person in particular.

Key words: violence, aggression, frustration, crime, society.